

ФІЛОСОФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ

Л. О. Филипович*

РЕЛІГІЙНА СВОБОДА VS НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ

В умовах відкритості культурного простору й різноманіття етнічних, релігійних, політичних, мовних та інших ідентичностей особливо актуальним стає вибір, перед яким постають й окремі особистості, і цілі народи, намагаючись визначити самих себе в минулому, сьогоденні й майбутньому континуумі. Таких виборів існує нескінченна безліч, в якому віднайти саме свій буває дуже непросто. Труднощі пошуку переживають не тільки молоді нації, які з'явилися на карті Європи зовсім недавно в результаті розпаду ряду держав, наприклад СРСР чи Федеративної республіки Югославія, але й вже сформовані державні нації.

Більшість європейських народів, національна ідентифікація яких завершилася ще в епоху буржуазних революцій, нині у зв'язку із могутніми міграційними потоками та євроінтеграційними процесами намагається по-новому визначити свою тотожність. З одного боку, відбувається усвідомлення себе як спільноти, яка давно означена в певному етнокультурному просторі, але зазнає активних втручань, інокультурних впливів різноманітних елементів (расових, етнічних, мовних і релігійних) і тому вимушена враховувати і включати нові складники до усталених національних спільнот. З іншого, державні нації постали перед викликом міжнародної спільноти, в межах якого потрібно визначити свою зовнішню належність як загальноєвропейську. Але навіть ті з них, що проголосували за членство в Європейському Союзі, досить неоднозначно сприймають нову ідентичність, протестуючи проти спроб знищити або послабити статус своєї унікальності. Не тільки суспільство й суспільні групи, але й людина як особистість, як носій певного світогляду, як представник якогось етносу, як віруюча тієї або іншої конфесії не бажає приносити свою специфіку в жертву уявним (міфічним) спільнотам. Грецький архієпископ Христодоулос в одній зі своїх мов підкреслював: "Ми насамперед є греками й православними, і лише потім — європейцями".

На відміну від більшості європейців, які намагаються знайти гармонію між своєю мікро- і макроїдентичністю, народи колишніх радянських республік, у т. ч. і українці, розриваються між втраченою макро- (радянською) і ненабутою мікро- (національною) тотожностями. Самовизначення більшості пострадянських

© Филипович Л. О., 2008

* завідувач відділу проблем релігійних процесів в Україні відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди (м. Київ), доктор філософських наук, професор

народів, у силу свідомо зруйнованого, а тому ослабленого почуття національного, збіглося за часом з орієнтаційними пошуками у світі макропріоритетів. Для українців це озвучено як проєвропейський або проросійський дискурс розвитку. Проголошена багатовекторність зовнішньої політики болісно відбивається на економічному й соціальному статусі України. Ще більш складною є сфера культури й духовності, яка переживає такі трагедії й кризи, що не відомо, чи будуть коли-небудь ці цивілізаційні розломи подолані.

Останні президентські (2004) і парламентські (2006) вибори в Україні продемонстрували, що українське суспільство не є однорідним у своєму цивілізаційному виборі. Досить живучою (особливо серед мешканців Східної й Південної частини України) виявилася пам'ять про братерство слов'янських народів та їхнє історичне минуле. За результатами соціопитування, проведеного Українським центром економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова 22-29 вересня 2006 р., 45,6 % українців підтримують пріоритетність розвитку відносин з Росією, 30 % — із країнами Європейського Союзу. Майже половина опитаних вважає, що Україні варто приєднатися до ЄС, а 31,9 % дотримуються протилежної точки зору¹. Ці дані підтверджуються опитуваннями 2006 року центру “Демократичні ініціативи”: за вступ у ЄС проголосувало 65,4 % громадян України². Але часто українське розуміння своєї ідентичності — європейської або спільнослов'янської — обмежено земним бажанням позбутися життєвих негод, бідності, невпорядкованості, невпевності за рахунок чужих, а не своїх власних ресурсів.

Європейська ідентичність у свідомості звичайного українця усе більше пов'язується не стільки з “ворожим” військово-політичним блоком НАТО, а з тією загальнокультурною й політичною спадщиною, що спільно створювалася європейськими народами, пов'язаними між собою не тільки територією, а й загальною історією, такими загальнолюдськими цінностями, як демократія, свобода совісті, права людини.

Серед перерахованих надбань людства цінність релігійної свободи є неминущою, оскільки визнається однією з базових гуманітарних свобод, найпершим правом людини на свободу переконань, у т. ч. і релігійних. Свобода релігії як складова частини свободи совісті лежить в основі багатьох конституцій, декларацій, хартій, угод, шанованих у демократичних суспільствах. Одержавши релігійну свободу разом з державною незалежністю, Україна, що переживає інтенсивний етап своєї мікро- і макроідентифікації, перебуває в замішанні: чи радіти подарунку, чи відмовитися від “дарованого коня”. З одного боку, свобода релігії сприяє росту кількості віруючих людей і релігійних організацій, створює можливості для нічим не обмеженого й ніким не контролюваного сповідання віри, дозвольно впливає на всебічну діяльність Церкви в суспільстві тощо. А з іншого боку, свобода релігії привела до появи альтернативних традиційним віросповіданням релігій, які активно займаються місіонерством, проповідують неукраїнські ідеї й цінності, відбираючи потенційних парафіян у історично вкорінених церкв, і в силу своїх фінансових можливостей претендують не тільки на духовну, але й політичну владу в країні. Цим самим руйнується багатовікова єдність національного й релігійного, які, за традицією, повинні збігатися, а значить — і підтримувати один одного. Якщо ти українець, то ти повинен бути православним, якщо поляк — то католиком, якщо німець — то лютеранином. Будь-які відхилення від заданої схеми трактуються як історичний курйоз, випадковість, недогляд і слабкість влади, що приводить до хаосу в релігійній

¹ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.uceps.org/img/st_img/table/830/press_release.pdf.

² [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ieac.org.ua/index.php?id=19&ch_id=20&ar_id=1148&as=0.

сфері, в освіті й вихованні. Тобто основний аргумент проти свободи релігій зводиться до того, що ця свобода загрожує етнорелігійній ідентичності, що вона спеціально нав'язана Україні тими, хто хотів би зламати дух народу, відірвати його від віри батьків.

Нині, дійсно, збіг (тотожність) національності й релігійності усе більше втрачається в силу самого процесу розмивання національного й релігійного. Історичні нації епохи модерну, які базувалися на сильному етнічному началі, перетворюються в постмодерні багатоетнічні сукупності людей, будучи лише політично об'єднаними в рамках сучасної держави й існуючими в основному в нашій свідомості (уявними, по Б. Андерсону). Те ж стосується й релігійності, що стає усе менш конфесійно означеною і воцерковленою та усе більше синкретичною й неінституалізованою. Але хіба в цьому винувата релігійна свобода?

Традиції свободи релігії в Україні не мають такої давньої історії, як в інших європейських країнах. Існуючий баланс релігій і церков в Європі — результат європейського досвіду. Релігійна історія українського народу інша. Україна, без сумніву, перебуває в сфері впливу східного християнства, його культури, символів, типу мислення й способу життя. Однак її релігійне життя збагачене не тільки православною традицією. Здавна тут проживали католики, греко-католики, протестанти, мусульмани, іудеї, навіть буддисти. Співіснування на єдиному духовному просторі не завжди було мирним. Відомі факти конфесійних протистоянь (між язичництвом і християнством, православними й іншими християнськими церквами), деякі з яких тривають дотепер. Для вирішення цих протиріч пропонуються різні сценарії.

Одні вважають, що лібералізм і демократія в духовних справах — не кращий варіант розвитку подій. У пошуках аргументів вони звертаються до історії, вважаючи, що саме потурання з боку католицької церкви, що вчасно не припинила протест проти себе в особі Лютера, привело до релігійних воєн і переслідувань за віру. Навіщо тягнути Україну в історичне минуле, результатом чого зрештою стало загальне охолодження європейців до віри? Релігійна свобода й національно-релігійне відродження, з погляду традиціоналістів, не сумісні. Але існує інша думка. Та ж історія свідчить про вроджену толерантність українського народу. Перебування України в складі імперських держав, які щодо іновірців проводили заборонну політику, сформувало терпиме відношення до них, бажання захистити переслідуваних за віру. Це стосувалося й російських старовірів, молокан, духоборів, істино-православних і польських социнан, антигринітаріїв і німецьких менонітів і шведських лютеран, які знайшли собі притулок в Україні. Зрозуміло, що виникали проблеми, але чи завжди вони мали властиво релігійну основу? Захищаючи православну віру, козацтво відстоювало насамперед свою соціальну й майнову, виборчу й культурну рівність із польською шляхтою. Вони виборювали не свободу, а рівність віри, вони боролися за права не кожної, а лише своєї православної релігії, їх цікавив не сам принцип свободи будь-якої релігії, а зрівняння православної віри в правах з католицькою.

Півторадесятилітня історія в цілому мирних міжконфесійних відносин в Україні в умовах формування й зміцнення свободи релігії є найпереконливішим аргументом на користь необхідності збереження нинішнього статусу кво. При всіх складностях досягнення в суспільно-релігійній сфері, зокрема успіхи релігійної свободи не повинні бути зворотними. Більше того, релігійна свобода в Україні не досягла значних успіхів, тому їй є куди розвиватися. Сьогодні будь-які прояви захисту свободи релігії, як правило, завершуються відстоюванням рівності й прав для своєї церкви. Як тільки переслідувана релігія або церква зрівнюється в правах з домінуючими, офіційними вірами, борці за свободу релігії залишають "поле битви", а іноді поповнюють табір своїх недавніх переслідувачів. Найчастіше їх зовсім не цікавить право іншої людини сповідати обрану ним

систему релігійних поглядів. Вони борються за можливість власного існування в даному релігійному просторі.

Свобода релігії в українському суспільстві переважно розуміється не як невід'ємне право будь-якої людини на будь-які вірування, не як свобода вибору й самоствердження індивіда в системі релігійних координат, не як свобода віросповідання, а як дозвіл на існування якоїсь релігійної громади. Таким чином, свобода релігії обмежується свободою церкви. Інакше кажучи, в українських візіях релігійної свободи переважає не персоналістський, а колективістський принцип. Колективна ідентичність виступає первинною й домінує над індивідуальними індикаторами ідентичності — як етнічними, так і релігійними. Вихідним тут виступають не права й інтереси окремої особистості, що добровільно об'єднується зі своїми одновірцями для релігійної діяльності, а інтереси громади, що об'єднує одновірців для проведення загального богослужіння, молитви, вшанування Бога тощо.

Ні законодавство, ні сама практика суспільно-релігійного життя не враховує право людини на релігійне самовизначення, ніхто не думає, коли говорить про свободу релігії, про право й здатність людини вільно вибирати будь-яку релігію, про реальні можливості сповідувати обрану віру, здійснювати ті чи інші обряди, відправляти відповідний культ. Ще складніше уявити собі ситуацію, якщо людина вирішить змінити — вільно, без тиску, без примусу, внутрішнього або зовнішнього — свої релігійні переконання. Віруюча людина як така відсутня у правовому полі України³. Так, скажімо, за нині діючим українським законодавством, право на альтернативну службу одержує громадянин України не як особистість, чії переконання забороняють вбивати, агресивно ненавидіти ворога й т. д., а як член релігійної громади, віровчення якої не дозволяє брати зброю в руки, нести військову службу. Перелік таких релігійних організацій затверджений як додаток до нинішнього Закону.

Але сьогодні будь-які колективні ідентичності не мислимі поза процесом особистісних самовизначень, у т. ч. і етнічних, і релігійних. Навіть етноідентифікація, що детермінована самим фактом народження людини, де національність визначається автоматично по батьках, починає сприйматися як процес індивідуального вибору. Тим більше релігіївбір людини, його конфесійна приналежність стає результатом її особистісного ототожнення. Людина насамперед ідентифікує себе із самою собою як цілісністю. Інакше кажучи, релігійна свобода — це дар і право кожної людини, це можливість бути вільною у свідомому виборі шляху свого духовного розвитку, це відповідальність за себе в першу чергу, а вже потім — за всіх інших.

Зрозуміло, що пошуки своєї ідентичності не завершуються індивідуальним самовизначенням. На його наступному етапі людина прагне проектувати свою ідентичність і пропонує різноманітні проекти свого "Я". І тут ідентичність зустрічається з іншою ідентичністю: на зміну тотожності приходять розрізнення, спочатку індивідуальне, а згодом — групове. Ідентичність має потребу в спілкуванні, що забезпечить їй діалог, відкритість, а зрештою й розвиток. Множинність існуючих ідентичностей, як видових (політична, національна, культурна, гендерна, релігійна й т. п.), так і індивідуальних, усередині кожного виду, які формувалися в результаті пошуку соціокультурної приналежності індивіда якомусь колективу, — це вже реальність. Боротися з ними немає ніякого сенсу. І скільки би незвичними або небажаними з погляду колективу або співтовариства були ті або інші ідентичності, їх існування необхідно захищати, оскільки саме вони є гарантами збереження нашої власної й колективної тотожності в нових умовах релігійного плюралізму й свободи релігії.

³ У 2006 р. Міністерство юстиції України підготувало новий проект Закону «Про свободу совісті, світогляду, віросповідання й релігійні організації», де вперше зафіксовані права фізичних осіб, пов'язаних з свободою світогляду й віросповідання (Розд. третій). — Див.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua>